

भारतीय स्त्री शिक्षणाचा इतिहास – एक दृष्टिक्षेप

डॉ जयश्री लक्ष्मणराव भोसीकर

सहाय्यक प्राध्यापक,

सहयोग सेवाभावी संस्थेचे अध्यापक

महाविद्यालय,

विष्णूपुरी, नांदेड

प्रस्तावना:

अलिकडच्या वर्षांत लैंगिक भेदभाव किंवा लिंग हा शैक्षणिक प्रवचनाचा एक महत्वाचा भाग बनला आहे कारण घर आणि समाजात शिक्षण, आर्थिक अधिकार, आरोग्यसेवा आणि राजकीय सहभाग यासारख्या संसाधने आणि अधिकारांच्या वितरणाचे तत्त्व आहे. याचे कारण शिक्षण हे विकासाच्या निर्देशकांशी निगडीत आहे. दुसरे म्हणजे, शिक्षण हे इतके महत्वाचे साधन आहे की स्त्रियांना नेहमीच नाकारले गेले आहे या दृष्टिकोनातून व्युत्पन्न झाले आहे.

समाजाचा खऱ्या अर्थाने विकास करायचा असेल, तर महिलांना शिक्षण देणे गरजेचे आहे, हे आता सर्वसामान्य मान्य केले आहे. त्यांच्या सामाजिक गतिशीलता, समानता आणि सशक्तीकरणाचा स्रोत म्हणून वैयक्तिक आणि सामूहिक दोन्ही स्तरांवर देखील आवश्यक आहे, कारण ते संपूर्ण मानवतेचा अर्धा भाग आहेत. पुरुष शिक्षित असेल तर माणूस सुशिक्षित होतो आणि स्त्री शिक्षित असेल तर कुटुंब सुशिक्षित होते, असे म्हणतात. त्यामुळे महिला साक्षरतेवर भर देणे ही काळाची गरज आहे कारण महिला साक्षरतेचा देशाच्या सर्वांगीण विकासावर थेट परिणाम होतो.

मुलींचे शिक्षण - असमानता आणि प्रतिकार:

मुलींच्या शिक्षणाच्या मार्गातील सर्वात मोठा अडथळा म्हणजे मुलींना मुलांप्रमाणेच शिक्षण घेण्याची संधी नसणे. आपल्याकडे मुला-मुलींच्या शिक्षणात सर्व स्तरांवर आणि जवळपास सर्वच बाबींमध्ये असमानता आहे. मुलांच्या तुलनेत मुलींना शिक्षणाच्या संधी कमी मिळतात. लोकशाही स्वरूपाचे रक्षण करण्यासाठी आणि मुलींच्या शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी मुलींनाही शिक्षणाच्या पुरेशा संधी मिळणे आवश्यक आहे. खरे तर मुलगा आणि मुलगी दोघांनाही शिक्षणाची संधी मिळायला हवी. त्यामुळे शैक्षणिक संधींची समानता प्रस्थापित करण्यासाठी विशेष प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

आजचे युग हे विज्ञानाचे युग असूनही विज्ञानाने अनेक सनातनी कल्पना, अंधश्रद्धा आणि सदोष रूढी यांची उपयुक्तता ठामपणे नाकारली असली, तरीही अनेक भारतीय आजही या रूढी, अंधश्रद्धा आणि परंपरांचे पालनपोषण आणि समर्थन करतात. हेच कारण आहे की आजही आपल्या देशातील लोकसंख्येच्या मोठ्या वर्गात मुलींच्या शिक्षणाबाबत मर्यादित, संकुचित, पुराणमतवादी, एकतर्फी आणि संकुचित दृष्टिकोन आढळतो. अस्पृश्यता, बालविवाह, परदा प्रथा यांसारख्या प्रथांमुळे अनेक मुलींना शिक्षणापासून वंचित राहावे लागते. अनेक

सनातनी लोक स्त्रीचे कार्यक्षेत्र घरापुरते मर्यादित ठेवणे योग्य मानून तिच्या शिक्षणाला विरोध करतात. त्यांच्या मते, मुली शिक्षण घेतल्यानंतर समानता आणि स्वातंत्र्याची मागणी करतात, हे स्त्री चारित्र्यहीनतेचे निदर्शक आहे.

ग्रामीण भागात तर या प्रकारची समस्या अधिकच तीव्र असल्याचे दिसून येते. खरं तर, ही एक अतिशय गंभीर समस्या आहे ज्यामुळे अनेक स्त्रिया निरक्षर राहतात किंवा काही वर्षांच्या अभ्यासानंतरच शिक्षण सोडतात. इयत्ता पहिलीत प्रवेश घेणाऱ्या प्रत्येक शंभर मुलीपैकी फक्त पंचावन्न मुली पाचव्या वर्गात आणि फक्त वीस मुली आठवीत पोहोचू शकतात, असे अनेकदा दिसून येते. गरिबी, अशिक्षित पालक, रूढीवादी विचारसरणी, मुलींच्या शिक्षणाबाबतचा संकुचित व नकारात्मक दृष्टिकोन, नीरस अभ्यासक्रम, अकर्मक शालेय वातावरण, समुपदेशन व मार्गदर्शनाचा अभाव, सदोष परीक्षापद्धती, शिक्षकांची कमतरता आदी कारणांमुळे मुलींच्या शिक्षणात होणारा अपव्यय व अडथळे प्रामुख्याने आहेत.

जबाबदार स्त्रीशिक्षणाच्या प्रसारासाठी अपव्यय आणि अडथळ्याची समस्या दूर करावी लागेल, त्यासाठी वरील कारणे सोडवावी लागतील. त्यामुळे अशा सनातनी आणि धार्मिक अंधश्रद्धा आणि परंपरांकडे जनतेचा दृष्टिकोन बदलण्याची आज गरज आहे, असे आपण म्हणू शकतो. याशिवाय महिलांना त्यांच्या शिक्षणाप्रती उदासीनता आणि अलिप्तपणाची भावनाही सोडून द्यावी लागते. जनआंदोलन, प्रौढ शिक्षणाचा प्रसार आणि जनसंवादाची साधने या दिशेने लक्षणीय मदत करू शकतात.

प्राचीन काळातील स्त्री शिक्षण:

गार्गी, मैत्रेयी, अत्रेय, शकुंतला इत्यादींची वैदिक वाङ्मयात चर्चा आहे, हा पुरावा आहे की वैदिक कालखंडात स्त्रियांनाही पुरुषांप्रमाणेच शिक्षण घेण्याचा अधिकार होता, परंतु विद्वानांची संख्या फार कमी होती. या चर्चेवरून असेही सूचित होते की कदाचित यावेळी स्त्री शिक्षण खूप मर्यादित होते आणि केवळ समाजातील उच्चभ्रू कुटुंबातील मुलीच शिक्षणाच्या संधीचा चांगला उपयोग करू शकत होत्या. त्या काळी स्त्रियांसाठी स्वतंत्र शिक्षण संस्था नसल्यामुळे पुरुषांच्या बरोबरीने त्यांना शिक्षण मिळायचे, म्हणजेच सहशिक्षण पद्धती त्या काळी प्रचलित होती. खरे तर त्या काळी स्त्रियांच्या शिक्षण पद्धतीची मुख्य जबाबदारी कुटुंबावर होती, जिथे फक्त वडील, पती किंवा कुलगुरु कुटुंबातील स्त्रियांना शिक्षण देत असत.

त्या काळात स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी कोणतीही संघटित व्यवस्था नव्हती हे स्पष्ट होते. तरीही त्या काळातील गार्गी, मैत्रेयी, लोपामुद्रा, सुलभा, अपला अशा अनेक स्त्रियांनी स्त्रीशिक्षण आणि विद्वत्तेची आदर्श उदाहरणे मांडली होती. वेदोत्तर काळात बालविवाह प्रचलित झाल्यामुळे स्त्रियांच्या शिक्षणात काही अडथळे आले. असे असले तरी इतिहासाची पाने पाहिली तर लक्षात येते की त्या काळात शैव्या, सीता, उर्मिला, विद्योत्तमा, चुडाला अशा अनेक स्त्रियांनी आपल्या विद्वत्ता, त्याग आणि समर्पणाची अनुकरणीय उदाहरणे मांडली होती.

बौद्ध धर्माच्या सुरुवातीच्या काळात महिलांना मठांमध्ये प्रवेश दिला जात नव्हता, परंतु नंतर महात्मा बुद्धांनी महिलांना संघाच्या स्वरूपात प्रवेश देऊन स्त्री शिक्षणाला नवा आयाम दिला, त्यामुळे स्त्री शिक्षणाला नवसंजीवनी मिळाली. पण हे शिक्षणही केवळ श्रीमंत आणि कुलीन घराण्यातील महिलांपुरतेच मर्यादित होते. परिणामी, बराच काळ भारतातील सामान्य स्त्रियांचे शिक्षण जवळजवळ दुर्लक्षित राहिले. पण त्या काळातही संघमित्रासारख्या वीरांनी स्त्रियांचे नाव उजळून टाकले होते.

मुस्लिम काळात स्त्री शिक्षण:

मुस्लिमांच्या काळातही सर्वसामान्य महिलांच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष झाले. त्या काळात बालविवाह आणि पर्दापद्धती प्रचलित झाल्यामुळे लहान मुली वगळता सर्व स्त्रिया अनेकदा शिक्षणाच्या संधीपासून वंचित राहिल्या. इतिहासाच्या निरीक्षणावरून असे दिसून येते की त्या काळी लहान मुलींना प्राथमिक शिक्षण काही वर्षे होत असे. मुस्लीम मुलींना मुलांबरोबरच मशिदीला जोडलेल्या मकतबांमध्ये प्राथमिक शिक्षण मिळायचे. मध्यमवर्गीय हिंदूंच्या मुलींना कुटुंबात कौटुंबिक शिक्षणाच्या रूपाने वर्णमाला आणि धार्मिक साहित्याचे ज्ञान मिळायचे. राजघराण्यातील आणि समाजातील श्रीमंत वर्गातील मुली त्यांच्या घरी शिक्षण घेत असत.

उच्चभ्रू आणि राजघराण्यांनी मौलवी आणि इतर विद्वानांना आपल्या घरी बोलावून कुटुंबातील स्त्रियांच्या शिक्षणाची व्यवस्था केली. त्या काळातील अनेक हिंदू आणि मुस्लिम विद्वानांच्या चर्चा इतिहासाच्या पानांवर दिसतात. मध्ययुगीन भारताच्या स्त्रीशिक्षणाच्या इतिहासात रजिया सुलतान, नूरजहाँ, चांदबीबी, गुलबदन, झेबुनीशन, राणी रूपमती, राणी दुर्गावती, अहिल्याबाई, माता जिजाबाई, बीबी अमरो इत्यादी विद्वानांची नावे संस्मरणीय आहेत. पण एवढे करूनही मुस्लिम काळात सर्वसाधारण वर्गातील स्त्रियांना शिक्षणाच्या संधी फार कमी होत्या.

ब्रिटीश काळात स्त्री शिक्षण:

ब्रिटिश राजवटीच्या पहिल्या टप्प्यात स्त्री शिक्षणाला अनावश्यक मानले जात होते आणि त्याकडे विशेष लक्ष दिले जात नव्हते. असे दिसते की ईस्ट इंडिया कंपनीला भारतातील प्रशासन चालवण्यासाठी महिला कारकून किंवा प्रशासकांची गरज नव्हती. स्त्रियांच्या अनेक अंधश्रद्धांनी वेढलेले असल्यामुळे आणि भारतीयांची वृत्ती अतिशय पुराणमतवादी असल्यामुळे बहुधा ईस्ट इंडिया कंपनीने स्त्री शिक्षणात फारसा रस घेतला नाही.

कंपनीच्या राजवटीत स्त्री शिक्षणाचा प्रसार मिशनरी आणि इतर सामाजिक संस्थांच्या ख्रिश्चन वैयक्तिक प्रयत्नांनी सुरू झाला. भारतावरील ब्रिटीश राजवटीत कस्तुरबा गांधी, मीरा बहन, भिखाजी कामा यांसारख्या अनेक विद्वानांनी आपल्या देशप्रेम, त्याग आणि कर्तृत्वाने महिलांच्या प्रगतीचा मार्ग मोकळा केला. मिशनरींनी भारतात मुलींच्या अनेक शाळा स्थापन केल्या, ज्यामध्ये हजारो मुलींना शिक्षण दिले गेले.

सन 1854 मध्ये, वुडच्या डिक्रीने अधिकृतपणे स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व ओळखले आणि स्त्री शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी सर्व शक्य प्रयत्नांची शिफारस केली, परिणामी अनेक ठिकाणी मुलींना प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च शिक्षण देण्याची व्यवस्था केली गेली. 1902 पर्यंत स्त्री शिक्षणाने चळवळीचे रूप धारण केले होते. त्यामुळे पालकांना आपल्या मुलींना शिक्षण देण्याची गरज वाटू लागली आणि शिक्षण विभागाने मुलींसाठी स्वतंत्र मुलींच्या शाळा सुरू करण्यास सुरुवात केली.

आर्य समाज, ब्राह्मो समाज यांसारख्या समाजसुधारक संघटनांनी स्त्री शिक्षणावर विशेष भर दिला होता, त्यामुळे स्त्रीशिक्षणाचा विकास झपाट्याने झाला होता. 1917 ते 1947 या काळात स्त्री शिक्षणाचा विकास अतिशय वेगाने झाला. याच काळात महिलांनी स्वातंत्र्य चळवळीत सक्रिय सहभाग घ्यायला सुरुवात केली. यावेळी भारतीय महिला संघटना आणि राष्ट्रीय महिला परिषदेची स्थापना झाली. पहिली अखिल भारतीय महिला परिषद 1927 मध्ये झाली. यावेळी बालविवाह बंद करण्यासाठी शारदा कायदा करण्यात आला. या सर्व समाजसुधारणेच्या

कामांमध्ये स्त्री शिक्षणाच्या विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले गेले. स्वातंत्र्याच्या वेळी भारतात सुमारे तीस हजार महिला शैक्षणिक संस्था होत्या ज्यात सुमारे पन्नास लाख महिला शिक्षण घेत होत्या.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंड :

एकविसाव्या शतकात स्वतंत्र भारतातील स्त्रीशिक्षण क्रांतीच्या मोठ्या टप्प्यावर उभे आहे. प्रामुख्याने शहरी विभागा-पुरते मर्यादित असलेले स्त्रीशिक्षण आता ग्रामीण, दुर्गम, आदिवासी भागापर्यंत विस्तारले आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात कोठारी कमिशनने स्त्रीशिक्षणाला प्राधान्य देऊन मोठी कामगिरी बजावली आहे. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९५१ मध्ये हिंदू कोड बिल लोकसभेत सादर केले होते. त्यात त्यांचा स्त्रीविषयक सन्मान, उदार दृष्टिकोण आणि स्त्रीशिक्षणविषयक आस्था दिसून येते. स्त्रीला जे हवे ते शिक्षण मिळाले पाहिजे, मालमत्तेत मुलाबरोबरीची वाटणी, वारसाहक्क, घटस्फोटाचे स्वातंत्र्य, अपत्याचा ताबा, आपला जोडीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य, आंतरजातीय विवाहाचे स्वातंत्र्य अशा अनेक गोष्टींनी हे बिल पुरोगामी विचारसरणीचे आणि स्त्रीच्या जीवनाला माणूसपण देणारे होते परंतु परंपराप्रिय लोकांनी त्यास विरोध केला. शेवटी १९५४ मध्ये तुकड्या-तुकड्याने ते संमत झाले.

स्त्रीशिक्षणविषयक धोरणे : भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यावर स्त्रीशिक्षणाच्या गरजा वाढत्या प्रमाणात पुढे आल्या. तत्कालीन राष्ट्रपती सर्वपल्ली राधाकृष्णन् यांनी स्त्रीशिक्षणाचा पुरस्कार केला. शैक्षणिक आयोगाने १९४७ मध्ये अनेक शैक्षणिक सुधारणा सूचित केल्या. त्यांत स्त्रीशिक्षणास प्राधान्य दिले. दुर्गाबाई देशमुख यांच्या अध्यक्षतेखालील कमिटीने स्त्रीशिक्षणास अधिक प्राधान्य देण्याची शिफारस केली होती (१९५८). मुलींचे शिक्षण मुलांच्या बरोबरीने व्हावे, यासाठी स्त्रीशिक्षणाचा खास विभाग भारत सरकारच्या शिक्षण खात्याने निर्माण करावा प्रत्येक राज्यात स्त्रियांचे नेतृत्व असलेल्या स्त्रीशिक्षणविषयक कमिट्या असाव्यात स्त्रीशिक्षणासाठी नियोजित रकमेपेक्षा १० कोटी रुपये अधिक खर्च करावेत आणि खेड्यांतल्या मुलींच्या शिक्षणावर सरकारने भर द्यावा, अशा महत्त्वाच्या सूचना त्यात होत्या.

समारोप :

स्त्रीशिक्षणाच्या वाटचालीत अभियांत्रिकी, तंत्रनिकेतन, कला आणि शिल्प, औषधशास्त्र, पशुवैद्यकशास्त्र, शेती, वनपालन, वाणिज्य, कायदा, उपयोजित कला व वास्तुशास्त्र, प्राच्यविद्या अभ्यास, समाज शिक्षण, शारीरिक शिक्षण, ग्रंथालयशास्त्र, नृत्य व गायन अशा विविध क्षेत्रांत स्त्रियांसाठी सहशिक्षणाची तरतूद झाली. स्त्रीशिक्षणाचे महत्त्व आता सर्वमान्य झाले आहे. स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार व प्रचार व्हावा म्हणून केंद्रशासन, राज्य शासने व अन्य संस्था, संघटना इत्यादींचे सर्व स्तरांवर प्रयत्न चालू आहेत. केंद्रशासनाने कस्तुरबा गांधी योजना सुरू केली असून शैक्षणिक दृष्ट्या मागास भागात मुलींसाठी निवासी शाळा मधून लाखों मुली शिक्षण घेत आहेत. विसावे शतक हे स्त्रियांच्या उत्थापनाचे शतक मानले जाते. सर्वच क्षेत्रांत स्त्रीशिक्षणासाठीचे प्रयत्न व शिक्षणाचा विकास ऊर्ध्वगामी झालेला. स्त्रियांच्या म्हणून खास समजल्या जाणाऱ्या नोकऱ्यांकडून वैमानिक, संशोधिका, शास्त्रज्ञ, डॉक्टर, अभियंता, संगणकतज्ञ, पोलिस अधिकारी, व्यवस्थापक, संपादक, उद्योजक, प्रशासक अशा एरवी स्त्रियांना खुल्या नसणाऱ्या व स्पर्धात्मक जगात सत्ता हाती असणाऱ्या महत्त्वाच्या स्थानांवरही स्त्रियांचा हळूहळू प्रवेश होऊ लागला आहे. स्त्रीशिक्षणाने तिला आपली उन्नती करण्याची ऊर्जा दिली असून त्यांना पुरुषांइतकाच अधिकार प्राप्त झाला आहे. भूतपूर्व राष्ट्रपती अब्दुल कलाम यांनी २०२० पर्यंत भारत एक महासत्ता बनण्याचे पाहिलेले स्वप्न पूर्ण होण्यासाठी प्रत्येक भारतीयाने स्त्रीशिक्षणास अग्रक्रम दिला पाहिजे.

संदर्भ

- गुप्ता, एस. पी. तथा गुप्ता, अलका (2013) भारतीय शिक्षा का इतिहास, विकास एवं समस्याएँ, शारदा पुस्तक भवन, इलाहाबाद
- सिंह, सुमित्रा तथा सिंह मैथिली रमण प्रसाद (2004) शिक्षा के विविध आयाम, एस.पी. भार्गव बुक हाउस, आगरा
- आहूजा, राम (1995) भारतीय सामाजिक व्यवस्था, रावत पब्लिकेशन्स
- आहूजा, राम (2000) भारतीय समाज, रावत पब्लिकेशन्स
- बाबर, सरोजिनी, स्त्री-शिक्षणाची वाटचाल, मुंबई, १९६८